

UOT 81 (091); 81 (092)**C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ ƏDƏBİ
YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ****N.H.HACIYEVA***Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
3plus@box.az*

Məqalə Birinci Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadənin təmsalında ana dili məsələlərinə həsr olunub. Onun «Anamın kitabı» (1920-ci il) əsərində təsvir olunan Rüstəm bəy, Səməd Vahid, Mirzə Məmmədəlinin təmsalında ana dilinə münasibət, bu sahədə meydana çıxan çatışmazlıqların sosiolinqvisistik səbəbləri və onların yaratdığı ictimai-psixoloji fəsadlar təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Milli Müstəqillik, milli şüur, milli dirçəliş, milli kadr, dil situasiyası

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli mədəniyyətinin, xalqın maarifçi dünyagörüşünün inkişafı və yeni-yeni ziyalı kadrlarının yetişdirilməsi sahəsində milli mətbuatımız, müxtəlif ədəbi cərəyanlara məxsus ədəbiyyatımız və ədiblərimiz çox ciddi işlər görmüşlər. Bu dövrdə milli dildə ümumtəhsil məktəblərimizin, eləcə də ali məktəblərimizin olmaması müxtəlif sahələr üzrə milli kadrların yetişdirilməsi işində hədsiz çətinliklər yaradırdı və istər-istəməz milli kadrların hazırlanması üçün yaxın xarici ölkələrə müraciət olunmaq məcburiyyəti qarşıya çıxırdı. Xaricdə təhsil alıb gələnlərin bir qismi milli mədəniyyətimiz, milli düşüncə tərzini bazası üzərində inkişaf edərək ictimai-siyasi həyatımızdakı boşluqları doldurmağa, milli dirçəlişə nail olmağa cəhd edirdilərsə, bir qismi milli şüardan uzaqlaşaraq xalqa yadlaşdılar, daha doğrusu, milli özünüdərk yolunda onlar əngələ çevrildilər; onların əsas xüsusiyyəti yad mədəniyyətin süni daşıyıcıları kimi təhsil aldıkları dildə ya tam, ya da qismən danışmaq, ana dilimizə və mədəniyyətimizə soyuq münasibət göstər-məkdən ibarət idi.

Böyük alman dilçisi V.Humboldtun “dil xalqın milli ruhudur” ifadəsi istər dilçilik, istər sosiologiya, istərsə də fəlsəfədə böyük rəğbətlə qarşılanmış və ona ciddi şərhlər verməyə çalışmışlar. Milli ruh deyəndə təbii ki, məxsus olduğu xalqın həyata baxışı, onu duyum tərzini, folkloru, dini, dili və s. mühüm məsələlər nəzərdə tutulur. Vaxtilə Laçarius və Şteyental dili sadaladığımız faktorlardan fərqləndirərək yazırdı ki, dil təkə ona görə milli ruhun mükəmməl ifadəçisi deyil ki, insanların bütün fəaliyyəti onunla bağlıdır, həm də ona görə

ki, bütün tarix boyu xalqın tarixinə daxil olaraq sonrakı illəri əhatə edir. <...> Millətin mövcud olması üçün üç şərt lazımdır: fiziki, mənəvi və intellektual mövcudluğu. Onun fiziki mövcudluğu Vətəndir, mənəviyyatı vicdandır, intellektuallığı isə Ana dilidir” (2).

İstər Laçarius, istərsə də Şteyntal bu xüsusda ciddi şəkildə qeyd edirdilər ki, millətin tənəzzülü və ya məhvi o vaxt baş verir ki, həmin xalq, dil kollektivi üçün ümumi olan dünyanın dil mənzərəsinin bütövlüyü dağılır. Bu prosesdə cəmiyyətin qruplara bölünərək bir-birinə düşmən münasibətdə dayanması, hər birinin müxtəlif əqidələrə malik olmaları həmin qruplar arasında uçurum yaradır. Təbii ki, söhbət cəmiyyətin sağlam deyil, zərərli qruplara ayrılmasından gedir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi mühitində Azərbaycan ümumxalq və ya ədəbi dili ilə əks qütbə dayanan yeni-yeni “kadrlar”ın meydana gəlməsi Azərbaycan xalqının bütöv dil mənzərəsinə təsirsiz ötüşmürdü. Həmin proses Azərbaycanın vaxtilə tərkibinə daxil olduğu çar Rusiyasında, istərsə də Sovetlər birliyində çox canlı şəkildə müşahidə olunurdu. Əsas məsələ onda idi ki, bu dövrdə kadrların əksəriyyəti Rusiyada təhsil alırdı və Azərbaycan rus imperiyasından ibarət inzibati əraziyə daxil idi. Sağlam düşüncəli milli kadrların ciddi-cəhdi ilə milli dirçəlişin ilk əlamətləri meydana çıxmaqla milli özünəqayıdı, Ana dilinə düzgün münasibət, onu dirçəltmək uğrunda mübarizə yeni mərhələyə daxil olurdu. Bu yolda təkcə siyasətçilər deyil, həm də ədiblərimiz böyük işlər görmüşlər. Prof.T.Hacıyev qeyd edir: “Ümumiyyətlə, heç bir xalqda və heç bir zamanda dil məsələsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii və bədii-publisist ədəbiyyatında olduğu qədər bədii fikri məşğul etməmişdir” (1, 85). Xüsusilə, XX əsrin və Yaxın Şərqi ən böyük simalarından olan C.Məmmədquluzadənin ümumi yaradıcılığında Ana dili məsələsi əsas xətt kimi keçir. Onun Birinci Müstəqillik dövrü ədəbi yaradıcılığında bu problem xüsusi mahiyyət qazanır, daha doğrusu, 1920-ci ildə yazılan “Anamın kitabı” əsərində azərbaycanşünaslıq donuna girir və onun mahiyyətinə çevrilir. M.Cəlil bu dövrdə Azərbaycan ictimai reallığında müşahidə etdiklərini obrazlar üzrə paylaşmış, bu barədəki mövqeyini obrazların dili ilə demişdir.

“Anamın kitabı” əsərində Ana dilimizə zərərli təsir mənbələri çox ustalıqla, bədii yolla ifadə edilmişdir. Prof. T.Hacıyev bu xüsusda yazır: “Ədəbi dilin saflığını korlayanlar vahid mənbə üzərində dayanmır, üç ada ayrılırlar, bir qrup ərəb-fars mənbəyinə, ikinci qrup-türk osmanlı, üçüncü qrup isə rus-Avropa dillərinə meyl edirdilər” (1, 85).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “Anamın kitabı” əsərində ananın üç təhsil görmüş oğlu (Rüstəm bəy-Rusiyada; Mirzə Məhəmmədəli-İranda; Səməd Vahid – Türkiyədə) təsvir olunur. Onlar təhsil aldığı ölkələrin dəbində geyinir, nitqlərində həmin dillərin sözlərini yerli-yersiz işlətməklə ana dilini korlayırlar. Burada iki məqam diqqəti çəkir. Birincisi, onların geyimidir. Bildiyimiz

kimi, geyim məxsus olduğu xalqın semiotik sisteminə daxildir; deməli, onlar özgə mədəniyyətin semiotik sisteminin bu məqamda daşıyıcısına çevrilirlər.

İkincisi isə, ana dilinə yerli-yersiz müdaxilədən ibarətdir. Konkret faktlara müraciət edək.

- Rüstəm bəy:*
1. *Qospoda, zasedaniye obyavliyayetsya otkritim.*
  2. *Xub, Teymur bəy, povestkada yazılan voprosları oxu, camaat eşitsin.*

Verdiyimiz fakt iclasla bağlıdır və dilin rəsmi üslubunu əks etdirir; nitqin dil baxımından əsas əlaməti Rusiyada təhsil almış Rüstəm bəyin rus dilinə məxsus sözlərlə dilimizə müdaxiləsini göstərir, söhbət həmin nitq situasiyasından gedir. Rüstəm bəydən əlavə Zivər xanım və başqaları da rusca danışrlar, deməli, onlar tək deyil, bu qəbildən olan bir qrup əhatə olunur. Mirzə Cəlil bu obrazları yaratmaqla milli dirçəliş yolunda Ana dilimizə, milli özünüdərəkə hədsiz ziyan vuran başabəla ziyalıların xarakterini açır.

Başqa misal:

Rüstəm bəy: Ağalar, mən təklif edirəm ki, hər kəs ki, mümkündür, müsəlmanca danışsın. Çünki burada rus dili bilməyənlər də var. O ki, birisi müsəlmanca danışmaq bilmir, onda dəxi çarə nədi? ”.

Burada diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri dil və din paralelizmindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, bu xüsusiyyət mövcud ictimai siyasi şəraitdən irəli gəlir.

“Anamın kitabı” əsərində ananın övladlarından biri də Səməd Vahiddir. Onun nitqinə müraciət edək.

Səməd Vahid: 1.İzdivaci-niyyəət edib, toğrudan-toğruya mülaqatda bulunmaq, zərrə qədər eyib törətməz zənnindəyəm ”.

2.İşdə irkaklar! Hayda arkadaşlar!

XX əsrin əvvəllərində, eləcə də Birinci Müstəqillik dövründə türkçülük ideyaları çox güclü idi. Sağlam türkçülük sağlam azərbaycanlılıqdan başlayır. Azərbaycan reallığı üçün Mirzə Cəlil Səməd Vahid obrazını yaradarkən, onu dil baxımından səciyyələndirərkən heç də türkçülüyə qarşı çıxmır, əksinə, o bir sağlam düşüncəli azərbaycanlı olaraq onu sağlam düşüncə ilə qəbul edir; sağlam azərbaycanlılıqdan, sağlam türkçülüyə daxil olur.

Milli müstəqillik dövründə Səməd Vahid kimi şəxslər Azərbaycanda meydana gələn ziyalıların o zümrəsini ifadə edir ki, onlar milli ruhdan, milli düşüncə tərzindən uzaqlaşmış, yadlaşmış varlıqlardır, onların sağlam türkçülüklə heç bir əlaqəsi yoxdur.

İranda təhsil almış Mirzə Məmmədəli o biri qardaşlar kimi Ana dilimizin ruhunu, onun şirinliyini duymayan, fars dili təsirində olan, müasir elmi biliklərdən uzaq insandır.

Mirzə Məhəmmədəli: Söhbət hamam səxtlik üstədir ki, siz orada yazdınız. Amma mənim əqidəmcə bu barədə bizə bir əmr buyurulubdur. O əmrdən kənara çıxmaq hər ayinə səzavar deyil. Necə ki, məlumdur və kərrat ilə demişik ki, kitablardan təhsil etmişik ki, həqq təala bizə on şey təyin edib ki,

bir-birindən bərkdir. Yəni ən əvvəli sonrakından boş və sonrakı qabaqkından bərk: ondan səxt bir şey dünyada yoxdur və ola bilməz.”

Prof.T.Hacıyevin dediyi kimi, üç qardaş-üç mənəbə M.Cəlilin diqqət mərkəzində olmuş, bəzən də bu kəskinliklə bərabər böyük ədibin həmin obrazlarla bağlı Ana dilinə münasibətdə bəzi məqamlarını da nəzərə çatdırır:

Rüstəm bəy: İkinci sinifdə ədəbiyyat dərsləri, nəhayət ki, çətinləşib və bizim öz milli Azərbaycan dilimizi bilməmiş nəzərdən salınıb. Keçən zasedaniyada müəllim cənablarından xahiş olunub ki, bu barədə camaatın arzusuna hörmət qoyuban məsələni mümkün dərəcədə nəzər-diqqətə alsınlar (.....).

Bu notlar Səməd Vahidə qarşı Mirzə Məhəmmədəlinin nitqində də səslənir:

“Allah xatirinə, öz dilində danış, peyğəmbər xatirinə, öz dilində danış!” Əsərdə bu notlar Səməd Vahidin dilindən eşidilmir, hətta Rüstəm bəy ona müraciətən deyir ki: “ Mən sənin dilini qammıram, o dili mən özüm qanıram ki, lügətə də yazam?”.

Əsərdə Ana dilimizin təmsilçiləri Zəhra bəyim ana, qızı Gülbahar və onların ətrafında olanlar sağlam düşüncəli insanlardır. Onlar Ana dilimizin, milli mədəniyyətimizin qoruyucuları və dayaqlarıdır. Əvvəlki obrazlarla müqayisədə onların dilinə müraciət edək:

*Gözəl olur çöldə çəmənlər, çaylar,
Qışda arandayıq, dağda da yaylar.
Niyyəti çünki alidir çobanlar,
Qardaşlıqda vəfalıdır çobanlar.*

Mirzə Cəlilin böyüklüyü ondadır ki, XX əsrin əvvələrində, xüsusən də Milli Müstəqillik dövründə Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində baş verən proseslərin mahiyyətini düzgün görmüş və gəldiyi nəticələr də milli maraqlarımız nöqtəyi- nəzərindən çox dəyərlidir. Əsərin sonunda ədib göstərir ki, qardaşlar arasında yad mədəniyyətin təsiri o qədər güclüdür ki, onlar bir yerə gələ bilmir, bir-birindən küsüb hərəsi bir tərəfə gedir. Burada söhbət hansısa obrazın dilindəki alınmalardan və məişət zəminindəki hansısa qarşıdurmadan deyil, onların əqidəcə milli ruhdan və onun məğzində dayanan ana dilindən uzaq düşməsindədir. Əsərin sonunda ana oğulların bütün kitablarını həyətdə yandırır, bircə kitab qalır, o da “Anamın kitabı”dır. Əsərin sonunda ana həyatla vidalaşır. Mirzə Cəlil bu əsərdə ananın ölümü ilə həyacan təbili çalır, dilimizin, milli mədəniyyətimizin qorunub saxlanması, onun saflığı uğrunda mübarizənin vacibliyini vurğulayır.

Birinci milli müstəqillik dövründə Mirzə Cəlilin qeyd olunan məsələni bu səviyyədə təqdim etməsi təsadüfi deyil. Semyonov Y.E. bu məqamla əlaqədar yazır ki, hər şeydən əlavə, dil təfəkkürün kristallaşmasıdır, daha doğrusu, kristallaşmış təfəkkürdür, insanın baş beyninin qabığına möhkəmlənən, insanın sosiallaşması zamanı faydalandığı söz-anlayış şəbəkəsi vardır. Həmin

şəbəkə insanın bütün fikri fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bu şəbəkə insanların təkamülü prosesində inkişaf edir, təkmilləşir və bunların da nəticələri dildə möhkəmlənir (4, 170-178). Deməli, qeyd olunan faktorlar daha dərin kökə malikdir və fərdin mühüm psixoloji məqamları ilə bağlıdır.

“Anamın kitabı” əsərində ən çox qabardılan məsələlərdən biri də dilin daxili quruluşu məsələsi kimi leksikoqrafiya problemdir. “Almaz” sözü ilə bağlı Mirzə Məhəmmədəlinin izahı diqqətimizi cəlb edir. İran mühitində təhsil almış Mirzə Məhəmmədəli onu belə şərh edir: “Haman bərk şeylərin əvvəlcisi daşdır (...). İkinci mərtəbədə daşdan sonra bərk olan şey dəmirdir, zira bi iki cisimləri bir-birinə vuranda (əllərini qoşa tutub yavaşca bir-birinə vurur), aşkardır ki, dəmir daşı sındıracaq (...). Dəmindən bərk olan şey odur ki, dəmiri əridir və özü də səxtlik ənasirində üçüncü dərəcədir. Oddan bərk olan şey sudur ki, odu söndürür və səxtlik ənasirinin dördüncü dərəcəsidir. Sudan bərk olan şey buluddur ki, su haman buluddan əmələ gəlir (...). Buluddan bərk olan şey yeldir ki, buludlara həmişə yeldən fərman çıxır. Yeldən bərk olan şey mələkdir ki, yelləri idarə edir, yəni haraya göndərməlidir göndərir, göndərməli deyil, göndərmir. Mələkdən bərk şey mələkül-mövtdir ki, mələyi qəbai-ruh edir (...). Mələkül – mövtdən də bərk olan şey bilirsiniz nədir? Ölümdür, ölüm (...). Bəs bilirsinizmi ki, ölümdən də bərk şey nədir? (...). Ölümdən bərk şey nədir? Ölümdən bəri şey xudavəndi – aləmin əmridir ki, lazım olan yerdə ölüm varid olur, lazım olmayanda olmur” (...).

Lüğətçilik leksikologiyanın ən ciddi sahələrindən biridir; o, ensiklopedik bilik, dəqiqlik, aydınlıq, hər şeydən əlavə, yüksək intellektual səviyyə tələb edir.

Mirzə Cəlil Məhəmmədəli obrazını səciyyələndirmək üçün bərk cisim kimi “Almaz” metalından bəhs edərkən fanatik düşüncənin daşıyıcısı kimi bu obrazın verdiyi şərhə yumoristik tərzdə gülür, onun lüğətçilikdən, intellektual fəaliyyət növündən çox uzaqda olduğunu ciddi şəkildə vurğulayır.

Göstərilən məsələlərin qardaşların təhsil aldığı ictimai sosial mühitlə çox bağlı olduğundan məsələyə sosialinqvistik münasibəti zəruri hesab edirik.

Bildiyimiz kimi, milli dillər milli şüurun, milli birliyin təzahürü kimi meydana gəlmişdir, daha doğrusu, dialektlərin konsentrasiyası iqtisadi və siyasi konsentrasiyadan törəmişdir (5, 3-27). İctimai və siyasi termin kimi milli dillərin formalaşması qeyd etdiyimiz bütövlüyün–dünyanın bütün dil mənzərəsinin davamı və inkişafıdır. Müxtəlif ictimai-siyasi dövrlərdə eyni dil daşıyıcısına malik olan bəzi qrupların öz mədəniyyətinə və dilinə laqeydləşməsi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, həmin millətə məxsus dünyanın dil mənzərəsinin bütövlüyünə, eləcə də milli birliyinə təsir edir. Buna görə də C.Məmmədquluzadə hələ XX əsrin əvvəllərində, eləcə də Birinci Müstəqillik dövründə həmin problemləri görmüş və dönə-dönə ana dili məsələsinə qayıtmışdır. Əsərin sonunda qardaşların hərəsinin bir tərəfə getməsi onlar arasında fikri və əməli birliyin olmamasına işarədir. Deməli, həmin zümrədən olan “ziyalı”lar millətin mövcudluğu üçün çox vacib olan milli azadlıq mübarizəsi,

milli rəğbət, milli nifrət kontekstindən kənar qalırlar. Bunlar xalqın birliyinin təzahürü kimi, ana dilinə ciddi təsir edən faktlardır.

Sosiolinqvistik baxımından cəmiyyətdə belə məsələlərin meydana gəlməsi bilinqvizmlə bağlı deyil, dil situasiyasının dəyişməsindən irəli gəlir. Haqqında danışılan üç qardaş bir ananın övladları, bir dilin daşıyıcılarıdır, ancaq onlar müxtəlif ölkələrdə təhsil almağa gedir, dil situasiyasını dəyişirlər: bu vaxt ana dili öz dominantlığını yerli dilə verir. Bu isə qeyd olunan dil daşıyıcılarına təkə linqvistik baxımdan deyil, kommunikasiya prosesində funksional və psixoloji nöqteyi-nəzərdən də təsirsiz qalmır (3, 305-309).

Dil situasiyası deyəndə müəyyən siyasi-inzibati qurum, yaxud coğrafi ərazi hüdudu daxilində bir və ya bir neçə dilin funksional, habelə sosial təsirlərindən ibarət mövcudluq formasının məcmusu nəzərdə tutulur.

Dilçilikdə belə bir fikir var ki, əgər dil daşıyıcısı hansısa dil situasiyasında məxsus olduğu dildən istifadə etmirsə, o dildə fikirləşmirsə, o demək deyildir ki, həmin fərd üçün ana dili yox olur. Bu vaxt dil insanların yaddaşında potensial olaraq mövcud olur. Normal halda yenidən ana dili mühitinə qayıdıandan sonra o canlanır, kommunikasiya prosesində ön plana çıxır, dominantlığını qaytarır. Ancaq haqqında danışdığımız əsərdəki qardaşlar korlanmış dil qədər *korlanmış psixologiyanın daşıyıcılarıdır*. İntellektual insanlar üçün öz ana dili ilə yanaşı əcnəbi ölkələrdə və əcnəbi dillərdə millətin və xalqın inkişafı naminə təhsil almaq, başqa xalqların dəyərli mədəniyyət nümunələrini, o cümlədən dilini dərinləndirərək mütəmadi qloballaşan dünyamızda çox vacibdir. Ancaq bəzi fərdlərin başqa dil situasiyasında psixoloji cəhətdən transformasiyaya uğraması onun dilində də təzahür edir. Bu fakt bəzən də tarixi şəraitdən asılı olaraq hansısa məhdud ictimai qrupları əhatə edir. Dil bu fərdlərin timsalında hansı cəmiyyətdəsə enerjisini itirir, həmin cəmiyyətdə dil daşıyıcılarının ana dilinə verəcəyi, onu zənginləşdirəcəyi faktları itirir. Çünki *ana dili hər bir fərdin timsalında inkişaf edir*. Ona görə də, dil situasiyası bütün parametrləri ilə sosial dilçiliyin çox ciddi məsələsi kimi diqqət mərkəzində durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Наси́ев Т. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1977, 187 s.
2. Лобанова Л.П. <http://www.portal.slovo.ru//philology/43814.php?PRINT=Y>
3. Гришчева Е.Б. Национальный язык и монаритарные языки европейских стран с точки зрения образовательной перспективы / Гришчева Е.Б. Реальность этноса, роль образования в формировании этнической и гражданской идентичности: Сб.ст. М.: РГПУ им.А.И.Герцена, 2006, с.305-309.
4. Семенов Ю.И. Трудный путь становления новой научной дисциплины /Размышления над книгой М.Н.Губогло. «Языки этнической мобилизации. М.: Школа. Языки Русской Культуры. 1998, 81с. //Отечественная история, 2001, №4, с.170-178.
5. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. В кн. Новые социально-исторические идеи в исследовании вопроса о национальных языках и диалектах. М.: Наука, 1967, с.3-27.
6. Ветров А.А. Семиотика и ее основные проблемы. Lip. WSU.ru/books.

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖ.МАМЕДКУЛИЗАДЕ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

Н.Х.ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена вопросам родного языка в литературе Первой Национальной Независимости в лице Дж.Мамедкулизаде. В произведении «Anamin kitabı» Дж.Мамедкулизаде языком таких образов как Рустем бек, Самед Вахид и Мирза Мамедали дается отношение к родному языку, его социолингвистические причины и социопсихологические последствия.

Ключевые слова: Национальная Независимость, национальное самосознание, национальное возрождение, национальные кадры, языковая ситуация

THE PROBLEMS OF LANGUAGE IN J.MAMMADGULUZADEH'S CREATIVITY IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

N.H.HAJIYEVA

SUMMARY

This article is devoted to the problems of native language in the literature of the First National Independence in the works of J.Mammadguluzadeh.

In Jalil Mammadguluzadeh's work "My Mother's Book" published in 1920 the attitude to the native language, its social-linguistic reasons and social-psychological consequences are analysed on the sample of the images Rustam bay, Samad Vahid and Mirza Mammadli.

Key words: National Independence, national thinking, national revival, national, personal, language, situation etc.